

Návrh práce se Sofoklovým dramatem *Oidipús vladař ve výuce literatury*

Michal Smrkovský, PdF UK v Praze

michal.smrkovsky@post.cz

Klíčová slova: Oidipus, didaktika, identita, interpretace

Key words: Oedipus, didactics, identity, interpretation

Didactic potential of Sophocles' drama *Oedipus Rex* and its application in literary education

The main topic of the drama is found in the question of identity and the degree of control one has over it. The proposed approach works with several excerpts, while pupils are led, through individual concretizations, to a broader interpretation that encourages them to reflect on their own view of human identity.

Jako hlavní téma dramatu je prezentována otázka lidské identity a kontroly, kterou nad ní člověk má. Předkládaný postup zahrnuje práci s několika úryvky, na jejichž základě jsou žáci skrze individuální konkretizace vedeni k širše pojaté interpretaci. Skrze ni se pak otevírá možnost zamyslet se nad vlastní představou o lidské identitě.

K tomu, že mýtus o Oidipovi zůstal pevnou součástí obecného povědomí, významně přispěl Sigmund Freud, který už ve svém *Výkladu snů* z roku 1899 využil Sofoklovo drama jako oporu pro své úvahy. Vztahovou konstelaci, již vnímal jako výraz univerzálně platných tužeb, později (1923) rozvinul v teorii o vzniku *nadje*, čímž z oidipovského komplexu učinil základní kámen svého nahlížení na psychický vývoj a součást všeobecného povědomí moderního vzdělance. Ať už se však člověk s freudovským výkladem ztotožňuje, či nikoliv,¹ je žádoucí, aby nadčasovost síly osudu, jež bývá v souvislosti s Oidipem tradičně zmiňována, chápal nejen jako nevyhnutelnost touhy po vlastní matce, nýbrž vnímal i jiné její aspekty, mj. palčivou otázku vlastní identity. Za zvláště důležitou tuto senzibilitu považují v případě učitele na základní či střední škole. Předkládaný příspěvek si klade za cíl ukázat jednu z cest, jak lze s mýtem o Oidipovi na základě Sofoklova textu pracovat ve výuce.

Didaktický potenciál

Oidipus je v Sofoklově tragédii od počátku zachycen jako člověk tápající, pátrající po jistotě. Po jistotě svého původu, svých činů a svého pojetí reality. Nemá-li jistotu, je náchylný hledat rychlá vysvětlení, která prázdné místo pomohou překlenout a umožní mu udržet si idealizované sebepojetí. Přisoudit lidem negativní motivace je pohříchu snazší než připustit prasklinu v samém centru svého bytí, ve své identitě (Coe, 2013). Německo-americký psychoanalytik Heinz Lichtenstein ve své studii *The dilemma of human identity* (1977) vyjádřil přesvědčení, že potřeba udržet si dojem

¹ I v psychoanalýze samé byly Freudovy premisy zpochybněny, např. dle zastánců objektivně-vztahových teorií je konkurenční vztah k otci výsledkem ambivalentních vztahů s matkou, která se nutně – byť o blaho dítěte usiluje sebevíc – stává frustrujícím objektem jako první (srov. Fairbairn, 2013, s. 120).

koherentní identity má v lidském jednání absolutní prioritu a je nadřazená dokonce i pudu sebezáchovy. Nejde koneckonců o myšlenku zcela novou, psychoanalýza, vnímající lidské jednání jako sérii přenosů a projekcí, tedy pokusů udržet si jasnou a ve své jasnosti bezpečnou (byť mnohdy trýznivou) představu jak sebe, tak okolního světa, od svých počátků míří tímto směrem.

Potřeba udržet si svou identitu je principem natolik univerzálním, že není obtížné nalézt výrazný didaktický potenciál Oidipova mýtu právě v úvaze, nakolik je toto vnímání sebe sama vydáno napospas – ve světě antických dramatiků – rozmarům osudu, či – v moderní společnosti – lidským predispozicím, neproniknutelnosti světa nebo úsudku druhého.

Newyorský psychoanalytik Jay Greenberg ve svém článku z roku 2012 tento potenciál jasněji představuje, když oponuje Freudovu přesvědčení, že rozkrývání pravdy, do kterého se Oidipus pouští, koresponduje s postupem v psychoanalýze (Freud, 1982, s. 266). Dle Greenbergovy interpretace je centrálním motivem dramatu naopak zhoubná potřeba udržet si kontrolu a moc – nikoliv nad thébským královstvím, nýbrž nad sebou samým.² Tak jako má své limity psychoanalýza, která vzdor Freudovu přání není všemocnou vědou, schopnou intelektualizací problémů porazit iracionalitu, má své limity i poznání sebe sama a moc, kterou nad sebou člověk má. Paralela, již Greenberg vytváří mezi osudem mýtického hrdiny a případem konkrétní analyzované pacientky, ukazuje, nakolik je toto téma aktuální i pro dnešního člověka.

Vlemínck (2008) nahlíží na Sofoklovu hru prismatem maďarského psychoanalytika Léopolda Szondiho, který se zabýval vlivem vrozených a zděděných faktorů na lidské prožívání. Právě ty způsobují, že naše rozhodování není nikdy zcela svobodné. Naděje pak spočívá v přijetí tohoto faktu a smíření se s omezeními vlastní moci. Oidipus takového smíření dosáhl až příliš pozdě, v Sofoklově návazném dramatu *Oidipus na Kolónu*. Dříve to byla právě jeho potřeba stát se nezpochybnitelným, všemocným, která ho vehnala do katastrofy, před níž byl opakovaně varován.³

Jakkoliv je touha po jasné identitě tématem univerzálně lidským, zvláště výrazná bývá v období adolescence.⁴ Z výše uvedeného nástinu vyplývá, že *Oidipus vladař*⁵ nabízí možnost v bezpečném prostoru literárního díla tematizovat pro dospívající aktuální problematiku omezené moci, již jako člověk ve vztahu k sobě samému disponují. Cíle níže navrhované didaktizace bude dosaženo, pokud studenti dovedou při interpretaci textu reflektovat rozpor mezi sebeobrazem protagonisty a skutečností, a následně ho dát do kauzální souvislosti s tragickým koncem díla. Otázka, jak tuto souvislost a své dojmy z četby vyhodnotí, zůstává otevřená.

Prezentovaná didaktizace pracuje s pojmy *konkretizace* a *interpretace* v intencích švýcarského didaktika Haralda Frommera (1988). Ten, opíraje se o Ingardena,

² Obdobně věc nahlíží také Miller (2006).

³ Srov. Dilman, 1999.

⁴ Srov. Erikson, 1980.

⁵ Jméno hrdiny je v tomto příspěvku užíváno v běžné podobě s krátkým *u*, dlouhé *ú* je zachováno v případech odkazů na uváděný konkrétní překlad.

chápe konkretizaci jako živé uchopení díla, jeho zařazení do vlastní životní zkušenosti. Čtenář při kontaktu s dílem zaplňuje prázdná místa, nedořečenosti, aby si dílo přisvojil⁶, přičemž role učitele spočívá především ve vhodném zadávání otázek a zpětném dotazování na text, s nímž by žákovské konkretizace měly být koherentní. Učitel má tímto způsobem žáky vést k postupnému přijímání textu, na jehož konci stojí interpretační pokus, tedy snaha zachytit dílo v jeho celku. Tento postup pro jeho orientaci na autentický prožitek a postup od kognitivně méně náročných operací k operacím složitějším považovat za kompatibilní s výukou dle RWCT případně s konceptem tzv. tvořivé interpretace.⁷

Návrh didaktizace

Navrhaná didaktizace předpokládá práci se čtyřmi úryvky ze Sofoklova dramatu *Oidipús vladař*, v překladu Jaroslava Bránského z roku 2001. Tento překlad je volně dostupný na stránkách Městské knihovny Praha. Didaktizace byla provedena a reflektována ve dvou paralelních třídách devátého ročníku na základní škole v závěrečném ohlédnutí za dějinami literatury pomocí vybraných motivů. Ze své pedagogické zkušenosti ovšem považují postup za aplikovatelný i na škole střední. Motiv zahrnující i Oidipův mýtus byl nazván *kontrola a bezmoc* a kromě Sofoklova dramatu do něj byly zahrnuty ještě román *Podivný případ doktora Jekylla a pana Hyda*, soubor povídek *Já, robot* a Čapkův *Obyčejný život*. Každé z děl pak tvořilo obsah jedné vyučovací hodiny, přičemž na závěrečnou interpretaci měli žáci čas do další hodiny literatury, tedy týden.

Ve fázi **evokace** byli žáci vyzváni, aby vyjmenovali kladné vlastnosti, které by měl mít hrdina. Jejich odpovědi zahrnovaly následující vlastnosti: *odvaha, síla, vlídnost, spravedlivost, spolehlivost*. Ty byly učitelem zaznamenány na tabuli k pozdějšímu využití, načež žákům bylo oznámeno, že tématem hodiny je příběh bájného antického hrdiny, Oidipa.

Cílem **prvního úryvku** (strana 18, řádek 1 – s. 20, ř. 8) je seznámit žáky s postavou Oidipa a s výchozí situací, ve které se protagonista nachází v úvodu dramatu. Po přečtení úryvku žáci odpovídali na otázky: *Jakým vládcem je Oidipus? Jaké vlastnosti byste mu přiřadili?* Žáci vyzdvihli Oidipovu spravedlivost – slibuje mírné zacházení tomu, kdo by se udal sám, dále jeho rozhodnost a ráznost v jednání, neohroženost, s níž míní pomstít zabitého krále a chránit svoje blízké, či sílu, jež z jeho slov vyvěrá. Zatímco žáci vlastnosti vyjmenovávali, učitel je propojil s evokační fází a kroužkoval vyjmenované vlastnosti mezi těmi, které na tabuli již byly napsané. Výsledkem práce s prvním úryvkem pak byl soubor několika (převážně kladných) vlastností, které Oidipa charakterizují.

Druhý úryvek (s. 23, ř. 1 – s. 28, ř. 22) zachycuje Oidipovo rozčilení při setkání s věštcem Teiresiem. Žákům byla předložena nejprve první polovina úryvku, jež

⁶ Četbu jako způsob, jak si potvrzovat své vlastní nahlížení na svět a svou identitu v něm, analyzoval N. Holland mj. ve své studii z roku 1975.

⁷ Srov. Hník, 2014, s. 60.

končí věštcovým rozhodnutím nepromluvit (s. 24). Po jejím dočtení byli žáci vyzváni, aby předvídali a písemně zachytili Oidipovu reakci. Zatímco někteří byli schopni odhadnout, že Oidipus bude jednat ukvapeně, jiní ve svých konkretizacích dali průchod přesvědčení, že Oidipus se zachová velkomyslně a nebude na slepého starce naléhat.⁸ V dalším kroku byla žákům předložena i navazující část, odhalující další průběh dialogu, a následně byli žáci vyzváni, aby shrnuli, zda je pokračování překvapilo, či nikoliv – a proč. Touto konfrontací s žákovským očekáváním se otevírá prostor reflektovat i méně kladné vlastnosti Oidipa – touhu po moci, zkratkovité jednání, prchlivost, absenci pokory. Žáky lze dále požádat, aby se vyjádřili k tomu, které vlastnosti z evokační fáze se tímto výstupem otřásly. Práce s druhým úryvkem tedy žáky vede ke zpochybnění prvotního dojmu z Oidipa-hrdiny a představuje základ pro jeho kritiku v duchu zmiňované sekundární literatury.

Tento rozpor je dále zdůrazněn ve **třetím úryvku** (s. 61, ř. 1 – s. 65, ř. 18). Po práci jsou zde klíčové tři motivy: a) Oidipovou reakcí na zprávu o smrti otce je úleva. b) Věštby si nyní dovolí přirovnat ke křiku povětrných ptáků. c) Přesto v něm fakt, že jeho matka žije, dále vyvolává strach. Obraz všemocného vládce se zde dále rozpadá. Oidipus je již otevřeně ovládán strachem, který ho zbavil lidství. Po přečtení ukázky byli žáci vyzváni, aby se vcítili do Iokasté, královny ženy, a zinscenovali její rozhovor s kamarádkou, v němž vyličí svůj dojem z příchodu posla (kterému byla přítomna spíše jako svědkyně než jako aktivní účastnice) a Oidipovy reakce. Konkretizační rozhovory byly následně prezentovány před třídou. Ukázalo se, že téměř všichni žáci – očima jeho ženy – nyní vnímali Oidipa negativně. Jejich Iokasté byly rozhořčeny jeho urputností či zklamány cynickým přístupem k rodinným vazbám. Také zde učitel žáky vrátil k vlastnostem z evokační fáze: Rozvaha, statečnost, spravedlivost – většiny svých kladů Oidipus v úryvcích dva a tři pozbyl. Úvodní vystupování všemocného panovníka se ukázalo být pouhou rolí, kterou Oidipus hrál a jejímž rozpadu se nyní brání. Právě tím ji však, v souladu s Greenbergovou studií, sám rozrušuje.

Před **čtvrtým úryvkem** (s. 87, ř. 13 – s. 90, ř. 17) učitel žákům nabídl stručné shrnutí závěru díla. Věštba se potvrdila, Iokasté je mrtva a Oidipus její spony použil coby nástroj ke svému oslepení. Ve své litanii pak hořekuje nad jednáním Apollóna, svého otce i všech ostatních. Poznáv svou skutečnou lidskou podstatu, poznamenanou hříchem, odmítá jí Oidipus čelit a opakovaně vyjadřuje svou touhu být zabit či vyhnán. Slepota zde funguje jako prostředek, jak se vyhnout konfrontaci s tím, co vidět nechci; jako nástroj vytěsnění.⁹ Vytěsnění své nedokonalosti ve snaze stát se ideálem pak znamená nedostatek pokory před vlastní lidskostí a provázaností s vnějším světem. Oidipus se tedy v závěru ukazuje být nikoliv hrdinou, nýbrž pouhým člověkem, který hrdinou být nade vše *chtěl*.¹⁰

⁸ Při prezentaci a prvním rozboru žákovských konkretizací upřednostňuji práci ve dvojicích či menších skupinkách po čtyřech členech. V nich si žáci své texty vzájemně čtou a podrobí je krátké diskusi. Nikdo tak nepíše *zbytečně*, protože se na něj při společné prezentaci nedostalo. Po skupinové fázi jsou žáci vybidnuti, aby shrnuli, zda se jejich texty svým vyzněním podobaly či naopak výrazně lišily. Při zpětném dotazování na text vždy vyžadují, aby žáci svůj dojem zkusili vysvětlit, případně podložit textem.

⁹ Jak uvádí Killborne (2003, s. 292), Oidipova veškerá moc se odhaluje jako od počátku podmíněná slepotou.

¹⁰ Tuto změnu Greenberg demonstruje na třech osách: subject/object, god-like/polluted, saviour/dependent (2012, s. 52).

Žáci byli po dočtení ukázky vyzváni k sepsání **reflektivní** interpretace, v níž odpovídali na širše pojatou otázku: *Byl Oidipus hrdinou?* Na odevzdání tohoto úkolu dostali žáci týden, přičemž text (bez stanoveného rozsahu) odevzdávali elektronicky. Výsledkům jejich tvorby byla věnována další vyučovací hodina. Reflexe ukázala, že většina žáků byla do díla skrze konkretizační úlohy zapojena a dokázala Oidipovu tragédii interpretovat coby důsledek jeho touhy po absolutnu, přičemž tyto interpretace byly s dílem koherentní. Konkrétní vnímání Oidipova osudu se pak lišilo: Zatímco jedni mu vyčítali neschopnost vnímat své limity, jiní reflektovali především jeho nedůvěru vůči radám druhých, další přísnost vůči sobě samému. Za důležité nicméně považují, že se objevily i hlasy empatické, litující. Výsledkem byla podnětná diskuse, ze které Oidipus vyšel jako zarputilý člověk s přehnanými ambicemi. Ty se však opíraly o vnitřní nejistotu spojenou s nejasným původem, za který odpovědnost nenesl. Takovýto závěr lze považovat za komplexní pohled na lidské pátrání po vlastní identitě, přinášející pokoru vůči sobě i druhým.

Možnosti, které motiv oidipovské obavy o vlastní identitu otevírá, jsou široké. Nabízí se využití ve slohové výchově, kde lze dojmy z textu využít k úvaze nad vztahem osudu a lidských možností – mj. v souvislosti s vysoce aktuálním tématem umělé inteligence jakožto snahy člověka stát se stvořitelem vědomí umělého, a tedy absolutně spolehlivého. V mezipředmětových vztazích pak Sofoklov text vybízí k propojení s psychologií, případně filozofií či společenskými vědami.

Závěr

Cílem předkládaného příspěvku je na základě pečlivé úvahy o didaktickém potenciálu naznačit možnosti pohybu na ose konkretizace – interpretace při práci s literárními texty tak, aby vznikl přesah směřující od díla k autentické životní zkušenosti. V případě předkládané didaktizace je tématem těchto úvah otázka, nakolik může člověk aktivně kontrolovat to, kým je, a do jaké míry ho v jeho sebepojetí omezují vnější faktory, na které nemá vliv. Oidipus takové omezení přijmout nedovedl a ve chvíli, kdy se jeho snaha stát se všemocným ukázala jako nesplnitelná, nezůstalo mu nic. Představená didaktizace si kladla za cíl žáky přivést právě k úvaze, kterou trefně pojmenovala jedna z žákyň: „Kdyby se [Oidipus] dokázal přijmout takový, jaký byl, k ničemu z toho všeho by asi nedošlo. Ale skutečně se přijmout je někdy dost těžké.“ Podařilo-li se při práci se Sofoklovým dramatem tuto problematiku zpřítomnit, a drobným dílem tak přispět k snazšímu sebepřijetí žáků, bylo cíle hodiny bezesbytku dosaženo.

Literatura

Primární

SOFOKLÉS. *Oidipús vladař*. Přeložil Jaroslav POKORNÝ. Praha: Městská knihovna v Praze, 2021.

Sekundární

COE, C. The sobering up of Oedipus. Levinas and the trauma of responsibility. In *Angelaki*. 18:4, 2013, s. 5–21.

DILMAN, I. Sophocles' Oedipus: Fate, human destiny and individual responsibility. In *Free Will*. London: Routledge, 1999, s. 26-39.

- ERIKSON, E. *Identity and the Life Cycle*. Hamburg: Norton, 1980.
- FAIRBAIRN, R. *Psychoanalytic Studies of the Personality*. New York: Routledge, 2013.
- FREUD, S. *Das Ich und das Es*. Leipzig, Wien, Zürich: Internationaler psychoanalytischer Verlag, 1923.
- FREUD, S. *Die Traumdeutung*. Frankfurt am Main: Fischer, 1982.
- FROMMER, H. *Lesen im Unterricht: von der Konkretisation zur Interpretation*. Hannover: Schroedel-Schulbuchverlag, 1988.
- GREENBERG, J. Conversations with Oedipus. In *Trends in psychiatry and psychotherapy*. 34 (2), 2012, s. 51–61.
- HNÍK, O. *Didaktika literatury: výzvy oboru: od textů umělecké povahy k didaktice estetickovýchovného oboru*. Praha: Karolinum, 2014.
- HOLLAND, N. *Poems in Persons: An Introduction to the Psychoanalysis of Literature*. New York: Norton, 1975.
- HOLÝ, J. *Možnosti interpretace: česká, polská a slovenská literatura 20. století*. Olomouc: Periplum, 2002.
- INGARDEN, R. *Umělecké dílo literární*. Praha: Odeon, 1989.
- KILLBORNE, B. Oedipus and the oedipal. In *The American Journal of Psychoanalysis*. 63 (4), 2003, s. 289–297.
- LICHTENSTEIN, H. *The Dilemma of Human Identity*. New York: J. Aronson, 1977.
- MILLER, P. L. Oedipus rex revisited. In *Modern psychoanalysis*. 31 (2), 2006, s. 229–250.
- VLEMINCK, J. De. Tragic choices: Fate, oedipus, and beyond. In *The Locus of Tragedy*. 2008, 1, s. 197–214.

Z nové umělecké literatury

Plavba Petra Hrušky současnou českou poezií

Bohuslav Hoffmann

hoffmannova@ujc.cas.cz

HRUŠKA, Petr. *Spatřil jsem svou tvář*. Brno: Host 2022, dotisk 2023.

Klíčová slova: současná česká poezie, sbírka Petra Hrušky, kompozice, vnitrotextové subjekty, motivy slova a psaní

Key words: contemporary Czech poetry, Petr Hruška's collection of poems, composition, intratextual subjects, motives of word and writing

Petr Hruška Cruising Contemporary Czech Poetry

Petr Hruška's collection of poems *Spatřil jsem svou tvář* is a reaction to the text from the 16th century – the report of the Italian noble man Antonio Pigafetta on his experience from the discovery voyage of the Portuguese explorer Magalhães. The second section of the collection is based on a fictive dialogue with Pigafetta and on evaluation of his report. This section builds on and complements the introductory section composed of 40 shorter poems evoking adventurous spirit of the cruise to exotic countries.